

Mihne Sonrası Sünni Düşüncede Kırılma*

Halil ARSLAN**

Salih Sabri YAVUZ***

Atıf/Cite as: Arslan, Halil-Yavuz, Salih Sabri. "Mihne Sonrası Sünni Düşüncede Kırılma". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 12-35.

Öz: İslam düşünce tarihinde mihne, tesiri en çok Kelâm üzerinde görülen ve birçok alanı etkileyen bir hadisedir. Me'mun'la anılan mihne Mütevekkil sonrası yürürlükten kaldırılmıştır. Mihne hadisesi kadar bu hadise sonrasında olan bitenler de ayrı bir dikkati gerekli kılmaktadır. Mihne sonrası, Ahmed b. Hanbel'in duruş ve düşünüşü daha da tavizsiz bir konuma taşınmış ve onu devri için bir meşruiyet kaynağı haline getirmiştir. Mihne sonrası Mutezile yerine ikame edilen Hanbeli fikirler muarızları üzerinde bir baskı aracı haline gelmiştir. Mihne sonrası mutedil şahıslar ve onların görüşleri görünmez hâle gelmiş orta yol bir çözümün adresi olan Eş'arî de bu ortamdan etkilenmiştir. Bu çalışma mihne sonrası durumun Eş'arî üzerinden sünni kelâm üzerindeki etkisinin tasvirini yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Din-Siyaset İlişkisi, Mihne, Ahmed b. Hanbel, Eş'arî

The Break in Sunni Thought after Mihna

Abstract: The Mihna in the development of Islamic thought altered the course of history and had a significant impact on Kalam. Mihna, which was mentioned with Ma'mun, was eliminated after Mutawakkil. Even more than the Mihna event, what followed calls for special consideration. After the Mihna, Ahmed b. Hanbel's perspective and way of thinking transformed to one that was more intransigent, which made him a source of support for his transfer. After the Mihna, Mu'tazila superseded the Hanbali ideas, and they were used to exert pressure on their adversaries. Just after Mihna, moderates and their opinions were rendered invisible. Ash'ari, who was the location of a middle-ground

* Bu makale Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde Prof. Dr. Salih Sabri Yavuz danışmanlığında devam eden 'Mihne Sonrası Teopolitik Durumun Sünni Kelama Etkisi' doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör, Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı, Artvin, Türkiye, halil.arslan@artvin.edu.tr, ORCID: www.orcid.org/0000-0002-0196-2020

*** Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı, Rize, Türkiye, ssyavuz@hotmail.com, ORCID: www.orcid.org/0000-0001-6400-3268

solution, was impacted by this atmosphere. Through Ash'ari, this study seeks to explain the impact of the post-mihna condition on the Sunni Kalam.

Keywords: Kalam, Religion-Politics Relationship, Mihna Era, Ahmad b. Hanbal, al-Ash'ari

قطیعة الفكر السني بعد حادثة المحنة

المخلص: المحنة في تاريخ الفكر الإسلامي واقعة مؤثرة على العديد من المجالات، ويظهر أثرها في الغالب على الكلام. المحنة التي استفحلت مع المأمون وانقرضت مع المتوكل. بقدر حادثة محنة ولأهميتها فإن ما حدث بعدها يتطلب اهتمامًا خاصًا. فموقف الإمام أحمد بن حنبل وتفكيره بعد الحادثة جعله أكثر صلابة وجعله مصدر الشرعية في زمانه. فالأفكار الحنبليّة التي حلت محل فكر المعتزلة بعد المحنة أصبحت وسيلة للضغط على خصومها. وبعد المحنة أصبح المعتدلون في أفكارهم ووجهات نظرهم مُتَنَحُّون عن المجتمع، ولكن الأشعري الذي تأثر بهذه البيئة قد اختار الطريق الوسط. تهدف هذه الدراسة إلى وصف أثر المحنة على واقع الكلام السني؛ من خلال الأشعري.

الكلمات المفتاحية: كلام، العلاقة بين الدين والسياسة، محنة، أحمد بن حنبل، الأشعري

GİRİŞ

Tarihteki olağandışı bazı hadiseler tarihin gidişatı üzerinde büyük etkilere neden olabilmektedir.¹ İslam tarihi açısından mihne, tarihin gidişatını değiştiren büyük olaylardan biridir.² Mihne, hicri 218 ile 234 yılları arasında gerçekleşen, odağında Kur'ân'ın yaratılmışlığı/Halku'l-Kur'ân meselesinin olduğu teolojik ve politik (teopolitik) bir hadisedir. Mihne sürecinde âlimler 'Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu' ikrar etmeye zorlanmıştır. Yedinci Abbâsî halifesi Me'mun'un başlattığı bu sorgulama³ onun vefatından sonra da bu politikanın devam etmesi yönündeki tavsiyelerine uyan Mu'tasım (ö. 227) ve Vâsık (ö. 232) tarafından çeşitli tonlarda devam ettirilmiştir. Mihne sorgulamaları Mütevekkil (ö. 247)'in hicri 234 yılında Halku'l-Kur'ân tartışmalarını yasaklamasıyla son bulmuştur.⁴

İslami ilimlerin teşekkül devrini, Müslümanların kendi bünyelerinin ve yabancıların sebep olduğu meselelerle nasıl başa çıktıklarını anlatmayı deneyen girişimler mutlaka mihne ve etkilerine referansta bulunmak durumunda kalmaktadır.

¹ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 1/50.

² Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller* isimli eserinde mihnenin sebeplerinden daha çok sonuçları itibariyle güzergâhı belirlemesine dikkat çekmektedir. Bkz. : Muhammed Abid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller* (Mana Yayınları, 2019), 145.

³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l Mulûk ve Silatu Târîh et-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967), 8/631-645.; Ebu'l-Hasen Abdulazîz b. Yahyâ el-Mekkî el-Kinânî, *el-Hayde ve'l-İ'tizâr fi'r-Reddi 'alâ men Kâle bi-Halki'l-Kur'ân*, ed. Cemil Abdullah Avide, 2009, 5.

⁴ Ahmed bin Hanbel İbn Salih - Abdulmun'im Ahmed Fu'âd, *Sîretu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (İskenderiye: Dâru'd-Da' ve, 1983), 49.; Ebû Sa'id Osmân b. Sa'id es-Sicistânî ed-Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, ed. Ebû 'Âsım eş-Şevvâmî (Kahire: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 2010), 173. Hayrettin Yücesoy, *Mihne, İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 30/26.; el-Kinânî, *el-Hayde ve'l-İ'tizâr fi'r-Reddi 'alâ men Kâle bi-Halki'l-Kur'ân*, 8.

Kur'ân veya vahyin mahiyeti söz konusu olduğunda; Mutezile konuşulduğunda söz kadim bir mesele olan Halku'l-Kur'ân ve mihne hadisesini gündeme getirmektedir.⁵

Bu çalışmanın amacı, mihne sonrasındaki teopolitik ortamı anlamak ve bu uygulamanın sünni düşünce üzerindeki olumsuz etkisine işaret etmektir. Devrin toplumsal gerçeklerinin yön verdiği olgular üzerinden bir tasvir yapılacak ve bazı mihne uygulamalarına dikkat çekilecektir. İşaret edilen amacı göstermek için mihnenin neden ve nasıl olduğu, İslam'ın ilk iki yüz yılındaki bazı olgulardan yola çıkılarak anlamlandırılacak böylece mihne sonrası değişen zihniyetin izleri takip edilmeye çalışılacaktır. Mihne sonrasını sağlıklı bir şekilde anlamak için mihne öncesi bazı olguların da mihne hadisesi ve sonrasında rolü olduğu düşünülmektedir.

Tarihi bir olayı anlamak için çeşitli metodlar bulunmaktadır. Mihne gibi bir hadiseyi de etkisini ortaya koymak için farklı yönlerden ele almak gerekmektedir. Max Weber, "Eğer tarih, dikkate değer olay ve şahsiyetlerin salt bir kroniği olma düzeyinden daha yükseğe çekilecekse, [bazı] sorular sormaktan başka bir seçene[k] yoktur" der.⁶ Mihnenin de bu yüksek anlayışla ele alınması için mihne sonrasındaki zihniyet değişikliğinin ve mihneyi hem bir olay olarak hem de din siyaset ilişkisinde bir olgu olarak ortaya konulması elzemdir. Abbasîler hem mihneyi uygularken hem mihne sonrası durumdan kendi faydalarına yararlanmışlar, sonuçta mihne ve karşı mihne diye adlandırılan iki tavır da İslam düşüncesi üzerinde derin etkiler bırakmıştır.⁷

Gerek Türkçe gerek yabancı araştırmalarda, teşekkül devrini açıklamak için mihneyi anahtar bir kavram olarak kullanan farklı akademik çalışmalar mevcuttur. Tarihin önemli bir anında meydana gelen bir hadiseyi anlamak kronolojik okuma dışında imkanlara kapı aralayacaktır. Mihne olayının öncesi ve sonrası için yapılan akademik çalışmalar bu genel amaca hizmet etmektedir.⁸

⁵ Faruk Sancar, *Halku'l Kur'an: Kur'an'ın Yaratılmışlığı Problemi, Sistematik Kelam* içinde, ed. Mehmet Evkuran, 2. bs (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), 281.

⁶ Max Weber, *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*, 2. bs, (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 197.

⁷ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 281.

⁸ Mihneyi odağına alan ilk eser Kinânî'nin *el-Hayde* isimli eseridir. Ahmed b. Hanbel'in yeğeni Hanbel b. İshak (ö. 273) *Zikru Mihneti'l-İmama Ahmed b. Hanbel'i*, Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî (ö. 333)'nin *Kitabu'l-Mihan'ı*, İbn Cevzî (ö. 597)'nin *Menakibü'l İmam Ahmed b. Hanbel'i*, Ahmed Abdülcevâd ed-Dümî'nin *Ahmed b. Hanbel: Beyne mihneti'd-dîn ve mihneti'd dünyâ'sı*, Abdülvehhâb el-Makdisî'nin *Mihnetü'l-İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel'i*, Hâlis Çelebî'nin *Zâhîretü'l-mihne'si ve Fehmî Ced'ân'ın el-Mihne: Bahs fi cedeliyyeti'd-dinî ve's-siyâsi fi'l-İslâm'ı* zikredilebilir. Yine Walter Patton'un 1897'de yapılan *Ahmad b. Hanbal and Mihna* adlı çalışması batı akademisinde mihne üzerine ilk çalışmalardandır. 1971'de Muhammed O. Abusaq'ın *The Politics of the Mihna under al-Ma'mun and his successor'u*, John Nawas'ın 1992'de tamamlanan *Al-Ma'mun: Mihna and Caliphate'ı*, 1997'de John P. Turner'ın *Inquisition in Early İslâm: The Competition for Political and Religious Authority in the Abbasid Empire'ı* zikre değer çalışmalardır. Türkiye'de ise mihneyi konu edinen ilk doktora 2001 yılında Muharrem Akoğlu tarafından yapılmış ve sonra *Mihne Sürecinde Mutezile* adıyla yayınlanmıştır. Yine Bayram Çınar tarafından *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mun Dönemi Mihnesi* adıyla doktora tezi 2019 yılında

Batı'da mihne hakkında ilk doktora tezini yapan John Nawas, mihne literatürüne ait yetmiş iki eser⁹ saymaktadır. Biz de literatürden Abbasilerin ilk yıllarına denk düşen Me'mun'un hilafeti ve selefleri Mu'tasım ve Vâsık zamanındaki mihne uygulamalarının tasviri ile mihne sonrası olan biteni anlamaya yardımcı ipuçları elde edilmeye çalışacağız. Şüphesiz Me'mun mihne için kilit konumunda etkili biridir. Mihne uygulamaları esnasında Me'mun'un yöneticilere gönderdiği mektuplardan Me'mun'un mihne ile tasarladığı hilafet algısına değinilecek ve son olarak mihne sonrasında Ahmed b. Hanbel ve Eş'arî'nin eserleri ve onlarla ilgili bilgilerden sünni düşüncenin nasıl bir kırılmaya uğradığı ifade edilecektir.

Mihnenin hangi toplumsal bağlam içerisinde gerçekleştiği ile ilgili Arap-Mevâlî ilişkisi, ulemâ-ümerâ ilişkisi ve ehl-i re'y ehl-i hadîs kavramları öne çıkmaktadır. Teşekkül devrine ve tüm münasebetlere etki eden bu kavramlar aynı zamanda mihnenin anlaşılması için etkileri ele alınması gerekli durumlardır.

1. Sosyal ve Siyasi Hayatın Temel Kavramları: Arap, Mevâlî; Ulema, Ümera

İslâm dini, indiği coğrafyada geçerli olan kabile anlayışlı sosyal münasebet yerine inanç sahiplerinin kardeşliğine dayalı bir toplumsal düzen öngörmüştür. Kur'ân¹⁰ ve Hz. Muhammed'in hadislerinde genel olarak insanlar, inananlar ve inanmayanlar diye iman esasında ayrıma tutulmuştur.¹¹ İnananların ise kardeş olduğu, birbirlerine karşı üstünlüklerinin olmadığı İslâm'ın temel yaklaşımıdır. Hazreti Muhammed'in veda hutbesindeki uyarıları ve üstünlüğün ancak takvada olduğunu söylemesi bu fikrin altını çizmektedir.¹²

Coğrafi şartlar Arap yarımadasında işlerin insan gücü ve vücut dirayetine dayalı bir zorunluluğu gerektirmesi yalnız veya küçük aile olarak yaşamın yerine kabile temelli bir düzeni zorunlu hale getirmiş görünmektedir. Kabile yaşamı insana, insandan ve çevresel şartlardan gelebilecek tehlikelere karşı bir koruma kalkanı oluşturmaktadır. Birlikte/kabile içerisinde yaşamayan her insan veya küçük aile sosyal hayatla bağları zayıflamış ve saldırılara açık hale gelmiş oluyordu. Bu hayat tarzında büyükbaş hayvan ve deve yetiştirmeye dayalı Bedevilik ile ticaret yapılan ve Yemen gibi iklimin elverdiği yerlerde sınırlı olarak tarım faaliyetinin olduğu Hadarîlik iki önemli kavram olarak öne çıkmaktadır. Tüm bunların yanında hürriyete bağlılık kuvvetli bir duygu olarak kendini göstermektedir.¹³ Bu sosyal ortamda kan

savunulmuştur. Bu tez Araştırma Yayınları tarafında Ankara'da 2021 yılında *Dimin Şekillendirdiği Siyasetten Siyasetin Şekillendirdiği Dine* ismiyle basılmıştır.

⁹ John Abdallah Nawas, *al-Ma'mûn: Mihna and Caliphate* (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1992), 1.

¹⁰ Hayrettin Karaman vd., çev., *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meali* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016), Âl-i İmrân 3/103.; Hucûrât 49/10.; Hucurât 49/13.

¹¹ el-Asr 103/1-3.; 8/55.; Yûsuf 12/106.; el-En'âm 6/21.

¹² Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyyüddin İbn Haldun, *Mukaddime*, 13. bs (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 324-325.; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel - Ahmed Muhammed Şakir, *Musnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995), 5/411.

¹³ İbn Haldun, *Mukaddime*, 335-355.; Âdem Apak, *Kabile*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 17.

davaları, toplumdaki birbirine duyulan kin duygusunu diri tutmuş, güçlü olan yaptığını kâr bellemiş; misafire ikram ve cömertlik, cesur olmak, onurlu davranmak ve yaşamaya çaba göstermek gibi olumlu duygu ve davranışlarla inanç olarak şirkin geçerli olduğu bir toplumsal yapı söz konusu olmuştur. Bahsedilen topluma cahiliyye denilmesi kabulü mümkün olmayan iş, durum ve duyguların genel kabul görmesinden kaynaklanır.¹⁴

İslâm'dan evvel 'kabile'¹⁵ fikrinde,¹⁶ Araplar ve diğerleri şeklinde bir ayırım bulunmaktaydı. Bu kabiledede esas, aidiyet duygusudur; sanılanın tersine kabile içinde fertler eşit haklara sahiptir. İnsanları kabile içinde tutan bu yüksek manevi duyguya asabiyet denilir. Asabiyet, *Mukaddime'* de toplumu anlamak için anahtar bir kavram olarak kullanılır. İbn Haldun'a göre Araplardaki birlik duygusu ve çöl yaşantısı onları asabiyet düşüncesi etrafında toplamıştır.¹⁷ Asabiyet'in diğer bir tanımı da şöyledir: "Câhiliye döneminde, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabanın oluşturduğu topluluğa "asabe", bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhuna da "asabiyet" denilmektedir."¹⁸

İslâmiyet, kabile ve asabiyet yerine inananların birlikteliği temelli bir anlayış öngörmekteydi.¹⁹ Peygamberimiz, "Müminler, bir binanın parçaları gibi birbirini tamamlar."²⁰ demiş ve iki elinin parmaklarını birbirine kilitleyerek orada bulunanlara durumun önemini daha iyi kavratmak istemiştir. Başka bir hadiste ise Peygamberimiz, "Müminleri, birbirlerine karşı merhamet, sevgi ve bağlılıkta, bir vücut gibi görürsünüz. Bu vücudun bir azası rahatsız olunca, vücudun diğer azaları da onun acısına ateşli bir rahatsızlık ve uykusuzlukla iştirak eder"²¹ demektedir. Ayet ve hadislerden İslâm'ın talep ettiği şeyin inananların dayanışma içinde olması ve bir birlerini kardeş telakki etmeleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu yeni bir tekliftir. Asabiyet

¹⁴ Mustafa Fayda, *Cahiliye, Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı, 1993), 7/17.; Topaloğlu, Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 56.

¹⁵ Rağib el-İsfahanî, *K-b-l, el-Müfredât/ Kur'an Kavramları Sözlüğü* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 819-822.; Kabile kelimesi birbirine yaklaşan, bir araya toplanan cemaat anlamına gelir, aralarındaki yakınlık ister hakiki ister hükmi olsun bu kelime kullanılır. Ayrıca ağacın dalları, su kuyusunun ağzındaki taş ve kafatasını oluşturan ve karşılıklı kemiklerden her biri anlamlarına da gelmektedir. Geniş bilgi için bkz.: Apak, *Kabile*, 11-12.; Aydın, *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi*, 40.

¹⁶ Casim Avcı - Recep Şentürk, *Kabile, Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001). 24. ; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 2. bs (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 129-144.

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 169-183.; Asabiyetle alakalı, asabiyetin ırkçılıktan farklı olduğu yollu geniş değerlendirme için bkz.: Apak, *Kabile*, 42-51.; Mustafa Çağırıcı, *Asabiyet, Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı, 1991), 3.

¹⁸ Çağırıcı, *Asabiyet*, 205.

¹⁹ el-Hucurât 49/10.; Âl-i İmrân 3/103.

²⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahihu'l-Muhtasar*, ed. Muhammed Zuheyr en-Nâsir (Beyrut: Dârü Tavki'n-Necât, 1422), 3/129.

²¹ el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahihu'l-Muhtasar*, Edeb, 27.

yerini tevhid temelli, ahirette hesap verme anlayışına bırakıyordu; önceleri kabilesiyle var ve anlamlı olan biri artık seçimleri ve kararlarıyla var olacaktır. Bu köklü değişimlerin toplumda istikrar bulması, yerleşmesi uzun yıllar almış olsa da asabiyetin etkilerinin hayattan sökülmesi kolay olamamıştır. İslam dini tevhid gibi hayatın her alanında etkisi görülebilecek bir önermeyle gelmiş olsa bile eskiden gelen alışkanlıklar ve duygular, çeşitli sebepler ve vesilelerle sık sık gün yüzüne çıkmıştır. Mihne için de Emevi-Hâşimi çekişmesi söz konusudur.

Mevâlî, Arap olmayan anlamında kullanılır. Araplar dışında Müslüman olmuş tüm ırklar Mevâlî olarak kabul edilir.²² Mevâlî her ne kadar teoride eşit olsa bile Arap unsurlar yeni dinin kendilerine kazandırdığı üstünlüğü, zenginliği, yönetimi paylaşmakta çekimser kalmışlar yönetmeyi, mali haklardan en üst seviyede faydalanmayı doğal bir hak olarak görmüşlerdir. Abdülmelik'in Arapça ile ilgili aldığı kararlar, ümerâya Arapça öğrenme zorunluluğu getirmek gibi uygulamalar²³ Arap-Mevâlî çekişmesinin birer izdüşümü olarak görülebilir. Mevâlî'nin ilimle meşgul olması, bilginin toplumda bir güç haline gelmesi Arap olanlarla İslam'a giren diğer insanlar arasında bir gerilime neden olmuştur. Mevâlî olmak, Arap olmamayı ifade eden bir isimlendirmeden öte Arap olmanın ayrıcalık olduğu fikriyatına bir karşı çıkıştır. Ayrıcalık fikrine karşı çıkıp aynı zamanda dini hayatta kendi kültürlerinden tevarüs ettikleri birikimi kullanmaları mevâlîyi dikkate değer bir toplumsal zümre haline getirmiştir.²⁴ Me'mun mevâlinin yükselen gücünün farkındadır, mihne konulu mektuplarında bu bilincin izleri belirgin bir şekilde görülmektedir.

Mevâlî hızlı ve şiddetli bir sosyal değişime karşı İslam'dan önceki durumlardan taşıdıkları birikimle cevaplar aramıştır. Bu cevapların etkisi ve şiddeti önceki kimlik, yönetimin baskı ve hatası, toplumsal sınıf çatışması ve karmaşayla da alakalıdır.²⁵ Mürcie'nin iman tanımı bunun bir örneği olarak gösterilebilir.²⁶ Me'mun mevâlînin bu dinamik yapısından faydalanmak için bazı tasarruflarda bulunduğu, mihne hadisesinin de Arap-Mevâlî çatışmasıyla oldukça ilgili bir mesele olduğu söylenebilir. Mihne Me'mun'un mevâlî unsurun yoğun olduğu Mutezile ile giriştiği iş birliğiyle siyasi ve teolojik bazı meseleleri çözüm çabası olarak da okunabilir. O Arap yoğunluklu bürokrasiden alamadığı desteği Şiî ve Mevâlî sünni kitleden devşirmeye çabalamıştır. Güç dengeleri içerisinde onun Mutezile'nin desteğiyle mihne sürecini başlattığı görülmektedir.²⁷

Emevi devletinin Arap fikrine istinat edip Abbasîlerin mevâlî unsuru ön plana çıkarttığı bilinir. Me'mun'un kardeşi Emin ile olan mücadelesi işte bu Arap-Mevâlî

²² Osman Aydın, *Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü*, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/3 (2003): 26.

²³ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1/310-311.

²⁴ Mehmed Said Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 4. bs (Ankara: Otto, 2015), 65.

²⁵ Aydın, *Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü*, 5.

²⁶ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 4. bs (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, t.y.), 370.

²⁷ Fatih Sancılı, *Mezhep-İktidar İlişkileri -Erken Dönem Abbasîlerde-* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2021), 161.

çekişmesinin izlendiği en sıcak olaylardan biridir. Me'mun'un bu mücadelede Emin'i bertaraf etmesi aynı zamanda Mevâli unsurun da zaferi olarak kabul edilebilir. Mihne meselesinin altında aslında Me'mun'un Arap-Mevâli ikiliği hakkındaki farkındalığı bulunmaktadır. O mevâliyi yükselen bir güç olarak görmüş ve Mutezile ile birlikte hareket etmiş olsa bile maksadının kendi siyasi hakimiyetinin bekası saikiyle hareket etmiştir.²⁸ O mevâli arasındaki ayrılıklar kadar Arap ve Mevâli arasındaki gerilimden de güç devşirme yolunda hareket etmiş ve kendisinden sonrakilere de bu yönde telkinde bulunmuştur. Mihneyi anlamaya çalışmak o günkü toplum içerisindeki Arap Mevâli ikiliğini de açıklamalarda dikkate almayı zaruri kılmaktadır.

Ulemâ ümerâ çekişmesinin kökleri ise Hazreti Peygamber'in vefatından sonra halifenin neyi temsil ettiği tartışmalarına kadar götürülebilir. Hz. Ebu Bekir'in kendisinin Peygamber'in halifesi²⁹ olduğunun altını çizip,³⁰ peygamberin dünyevi işlerine vekalet ettiğini söylemesinin (Emîr'ul-mü'minîn) ardında yatan fikir uzun süre korunmuştur. Din ve dünya işleri ayrımında halifeler dünyevi işlere vekalet ederken, âlimler ise peygamberin varisi kabul edilmişler³¹ meşruiyet kaynakları olan Kur'ân ve hadislere ilaveten akıl yetisini de kullanarak dinin emir ve yasakları konusunda insanların işlerini halletme yoluna gitmişlerdir.³²

İslam'ın ilk yıllarından beri bu ayrım kesin ayrım olmayıp iki alan arasında kesişmeler olsa da toplumsal muhayyileyi şekillendiren bir mücadelenin de konusu olmuştur. Me'mun zamanına kadar emirlik ve âlimlik iki farklı kanaldan ilerlemiş olsa bile Me'mun bu ayrımı ortadan kaldıracak, dini konularda da kendisini sorumlu gösterecek bir tavır içerisine girmiştir. O siyasetini dünyevi işlerin yanı sıra dini işlerin de halifenin sorumluluğunda olduğu kanısıyla yürütmüştür. Me'mun kendisinden önce cari olan bu ayrımı esnetmeye çalışmış ve emri altındaki vekiline yazdığı mektuplarda halifenin dini konularda da sorumluluğu olduğunu iddia etmiş ve mihne uygulamalarını bu kurgu üzerinden tasarlamıştır.³³ Bu yeni ulemâ zümresinin

²⁸ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 118.

²⁹ Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmet b. Osman b. Kâymâz ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz* (Beyrut: Dârul-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 1/10.

³⁰ Ebû Abdullâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ - Mutemmimu't-Tâbi'în*, ed. Ziyad Muhammed Mansur (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1408), 137. ; İbn Haldun, *Mukaddime*, 424. ; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 2. bs (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998), 82,101.

³¹ Hüseyin Akyüz, "Âlimler Peygamberlerin Varisleridir" *Hadisinin İsnad Açısından Tahlil ve Tenkid*, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2012): 186-187.; Abdulcelil Candan, *Ulemanın Gücü*, 2. bs (Van: Bilge Adam, 2004), 103-107.

³² Peygamberin bıraktığı ilkeler şöyle sıralanabilir: "Hz. Muhammed'in kurumsal yapılanmada adalet, şûra, işi ehline verme prensipleri Kur'ân tarafından işaret edilen mülkiyet hakkı, inanç özgürlüğü, yaşama hakkının kutsallığı, aklın ve onurun korunması, neslin muhafazası, bireysel sorumluluk toplumu şekillendiren kuvvetli amiller olmuştur." Bkz: Mustafa Özkan, *Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, 3. bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 19-20.

³³ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 122-124.

devletin yönetim kademelerindeki ümerâ ile arasındaki münasebet de teşekkül devri için sosyal bir problem alanı olmuştur.³⁴

Sasanîlerin ortadan kalkmış olması, Bizans'ın güçten düşmesi ve sınırlarının daralmasıyla birlikte İslâm'ın kısa bir zamanda geniş coğrafyalara erişmesi bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Daha üçüncü halife Hz. Osman zamanında Endülüs ve Maverâünnehir Müslümanların kurduğu devletin komşusu olmuştur. Dar bir zaman aralığında sınırların bu kadar hızlı genişlemesi, nüfusun çeşitli ırk ve milletlerden oluşmasının bazı sonuçları da olacaktır.³⁵ Bahsedilen bu yerlerdeki insanların İslâm'a kendi kültürlerini de taşıyarak girmeleri çeşitli sorunlara neden olacaktı, bu sebepten problemler de çeşitlenmiş oldu; bu hızlı gelişim ve çeşitlilik yönetim işinin sadece Arap unsurun tecrübesinin dışında yeni unsurların birikimlerinden de faydalanma gerekliliği ortaya çıkarmıştır. Bazıları zaten başka inançlara sahip olsa da ümerâ sınıfı ve yeni inancın önderliğini yapan İslam âlimler sınıfı teşekkül etmiştir. Mihne hadisesi özelinde ümerânın devlet yönetiminde ve Me'mun'un kararlarındaki etkisi için daha hilafeti kardeşi Emin'le muvazaalı durumdayken, Emin'in destekçisi Fazl b. Rebî ve Me'mun'un yetişmesinde katkısı olan ulemâ emir Fazl b. Sehl'in mücadelesi gösterilebilir.³⁶ Kaynaklarda hilafet çatışmasının aslında bu iki emirin güç kavgası olduğu ve bu mücadelenin bir Arap-Mevâlî çatışması olduğu kaydedilir.³⁷ Bu çekişmede Fazl b. Rebî, Arap unsurun temsilcisi; Fazl b. Sehl ise Sasani, yani Mevâlî unsurun temsilcisi gibidir.

Burada bir 'emir' olarak İbn Ebû Duâd (ö. 240)'ın mihne meselesindeki etkisini de hatırlamak gerekir. İbn Ebû Duâd mihne olayında önemli bir rol oynamış ve mihne imamı olarak anılmıştır.³⁸ Ulemeden olan İbn Ebû Duâd devlet işi de yapmış bu iki rolün avantajlarından faydalanmıştır. O mezhebini, mezhepdaşlarını koruyarak

³⁴ Ulemâ-Ümerâ arasındaki ilişkiler her zaman gerilimli olmamıştır, zaman zaman bu iki gücün birlikte hareket ettikleri de gözlenir. Gücün ve belirleyenin genellikle ümerâ tarafında olduğu bu münasebette bazen Muhammed b. Abdülvehhab (ö. 1206/1792) ile Necd kökenli Suûd ailesinin reisi Muhammed b. Suûd (ö. 1179/1765) 1744'deki âlim-emir işbirliğine dayanan ittifakı, Arap Yarımadası'nda muhtelif aralıklarla üç Suûdî devletin kurulmasına zemin olmuştur. Yani ulemâ-ümerâ ilişkisi izleri günümüze kadar sürülebilecek bir yapı arz etmektedir. Ülkemizde de Diyanet üzerinden yapılan tartışmalar, Diyanet'in varlığı ve cemaatlerin devletle münasebeti kötü anılara da sebebiyet vermiş bir alan olagelmıştır. Bkz. Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Serencamı*, TYB Akademi 2/4 (2012): 15-16.

³⁵ Aydın, *Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü*, 3.; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 36.

³⁶ Mesut Can, *Me'mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl B. Sehl'in Rolü*, *İstem* 14/28 (2016): 29-32.

³⁷ Muharrem Akoğlu, *Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mun Dönemi Abbasî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları*, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2011): 64.; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 76-77.

³⁸ Ebû'l Mehâsin Yusuf İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhira, Vezâratu's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmi* (Mısır: Dâru'l Kütüb, t.y.), 2/264.

kollamış; devletin gücünü kullanarak muhaliflerinin inanç ve düşünce hürriyetini engellemiş olsa da yaptıkları Mu'tezile aleyhine sonuç vermiştir.³⁹

Me'mun'un başlattığı mihne uygulamaları onun, ulemânın yükselen güç temerküzünü bir tehlike olarak görüp bunun önüne geçme çabası olarak da okunabilir. Mevâlinin çoğunlukta olduğu âlimler topluluğuyla ümerânın yer yer ortaya çıkan güç ve hükmetme çatışması teşekkül devri için ulemâ-ümerâ ilişkilerinin de bir enerji birikim alanı olduğunu gösterir. Me'mun'un bir emir olarak yaptıkları ulemâyı şekillendirme, kendi istediği yere getirme çabası olarak anlaşılmaya müsaittir.⁴⁰ O, mihne vasıtasıyla insanları ulemânın yerine dini konularda da kendisinin karar mercii olduğunu kabule zorlamıştır. Me'mun'un mihne kararındaki sebeplerden biri yükselen ulemâ gücünün önünü alma düşüncesidir.⁴¹

2. Ehl-i Re'y- Ehl-i Hadîs

Teşekkül devrinde kırılmaya neden olan mihne ve bunun Ehl-i sünnet düşüncesine etkisini görmek için; Ehl-i re'y ve Ehl-i hadîs ikiliği de çok şey anlatmaktadır. Bunlardan Ehl-i re'y naslarla beraber aklın da işletilmesi, yeni durumların göz önünde tutulması gerektiği yaklaşımının adı olmuşken; Ehl-i hadîs daha çok hadislerle ve geçmişin tecrübesine atıfta bulunur.⁴²

Ehl-i re'y ilkin toplumsal ihtiyaçlardan ortaya çıkan bir tavırken Ehl-i re'ye karşı bir tepki sayılabilecek Ehl-i hadîs, kendisine Mervânî iktidarı devrindeki muhataralı zamanlarda taraftar bulmuş, bir uzlaşının, toplumsal barışa duyulan ihtiyacın, muhafazakâr düşüncenin adı olarak teşekkül etmiştir. Ehl-i hadîsin kendine taraftar bulmasında karşılaşılan yeni durumlarla mücadele etmenin psikolojik zorlukları da bulunmaktadır.

Ehl-i hadîs taraftarları muhaliflerinin yaptıklarına şüpheyle yaklaşmış ve karşı tarafı hevâsına tabi olmakla, sünneti terk etmekle itham etmiştir. Ehl-i re'y taraftarları ise karşıtlarını ilimden habersiz ve tefakkuhtan uzak olmakla, bilgi hamalı ve nakille yetinen olmakla tavsif etmişlerdir.⁴³

Bu iki zümrenin nasıl oluştuğu ve iki farklı tavra kaynaklık ettiği Hz. Peygamberden nakille anlatılan bir olayla daha iyi anlaşılabilir. Hicri 5. yılda Hendek Gazvesinden sonra Beni Kureyza üzerine gönderilen birlikteki bir grup Peygamber'imizin, gidecekleri yere ulaşmadan namazlarını kılmamaları yönündeki

³⁹ Yusuf Şevki Yavuz, *İbn Ebû Duâd, Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 19 (İstanbul: Diyanet Vakfı, 1999), 431.; İbn Ebi Duad ile ilgili ayrıca Bkz.: Mehmet Emin Özaşar, *İdeolojik Hadîsçiliğin Tarihi Arkapları*, 3. bs (Ankara: Otto, 2017), 63-64.

⁴⁰ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizm'in İktidar Tecrübesi*, 2. bs (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 232-241.

⁴¹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Aklının Eleştirisi Arap Siyasal Aklı* (İstanbul: Mana Yayınları, 2018), 397.; Sancılı, *Mezhep-İktidar İlişkileri -Erken Dönem Abbasilerde-*, 161.

⁴² Claude Salame, *Kelâm İlminin Temellerinde Rasyonalist (Aklıcı) ve Literalist (Nakilci, Lafızcı) Akımlar ve Büyük Kelâm Okulları, Marife 2/1* (2002): 197.

⁴³ Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadîs-Rey Tartışmaları/ Şeybânî Örneği*, 2. bs (İstanbul: İFAV, 2017), 18.

tembihini söylendiği gibi/literal anlayıp Peygamber'in sözünden çıkmamak gayesiyle namazlarını denilen yere ulaşmadan kılmamıştır. Diğer grup ise Peygamber'in Allah'ın muradı dışında bir söz söylemeyeceğinden yola çıkarak namazlarını vakit çıkar endişesiyle kılmışlardır. Peygamber'imizin iki farklı uygulama için de kınayıcı bir ifadeye bulunmayışı Ehl-i re'y için de Ehl-i hadîs için de bir çıkış noktası olarak kabul edilir.⁴⁴

Bu iki tavrın mihneyle ilişkisini göstermek üzere yine Me'mun'un tasarruflarına bakmak gerekir. Me'mun'un yakınlığıyla devlet kademelerinde kendilerine yer edinen Ehl-i re'y ekolünden sayılan Mutezilî âlimler⁴⁵ mihne uygulamalarının sona erdirilmesi sonunda ibrenin Ehl-i hadîsi göstermesiyle devlet kademelerinden tasfiye edilmişlerdir. Tasfiyeye uğrayan Mutezilîlerle beraber mutedil bir çizginin de kendini yeterince ifade edemediği ve Mutezile ile beraber devletteki kadılık gibi görevlerden uzaklaştırıldıkları malumdur. Me'mun'un, ulemânın bir güç odağı haline gelmesi ve hadis rivayeti etrafında bir geniş kümelenme olmasından duyduğu muhtemel endişeyi bertaraf etmek için uyguladığı mihne politikası beklenenin aksine bir sonuca neden olacaktır.

Mihne uygulamalarının ortadan kaldırılmasıyla artık daha çok Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının söz ve eylemlerinin ölçü alındığı bilinmektedir. Mihnenin toplum muhayyilesinde oluşturduğu yakıcı tesirin etkisi karşı bir mihne hareketine sebebiyet vermiş görünmektedir. Çeşitlilikleri ortadan kaldıran, kelâmın itikat haline getirilmesi bir toplumsal birlikteliği sağlamak için zorunlu görülmüş olmalıdır.

3. Me'mun ve Mihnedeki Rolü

Mihne uygulamasında Me'mun'un nasıl davrandığı ve bu tercihinin neyin sebep olduğu araştırmacıların ilgisini çeken bir mesele olmuştur. Me'mun'un mihneye karar vermesinde üç sebebin etkili olduğu dile getirilir. Bu sebepler onun Şii inancına olan yakınlığı, hilafet makamına bakışının farklılığı ve Mutezileye yakınlığı şeklinde ifade edilmektedir.⁴⁶ Sıralanan bu açıklamalar mihneyi bazı açılardan izah etse de olayın giriftliği başka durumların da bu olayı anlamada dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır. Câbirî'ye göre, "mihneyi bilimsel ve nesnel olarak açıklamak, tarihi olayların anlaşılmasının nesnel hakikate olabildiğince yakın olması bakımından, sadece tarihi açıdan değil aynı zamanda bugünümüz ve geleceğimiz için de gereklidir."⁴⁷

Emin ile Me'mun arasındaki mücadele, babaları Harunreşid'in Me'mun'dan önce hilafeti oğlu Emin'e bırakması ve bundan duyduğu rahatsızlığı izale etmek için

⁴⁴ İbn Cerîr et-Taberî, *Târihu't Taberî* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 3/558.; Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları/ Şeybânî Örneği*, 99-100.

⁴⁵ Ay, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizm'in İktidar Tecrübesi*, 232-241.

⁴⁶ John Abdallah Nawas, *Me'mun'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi*, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (2015): 145-146.; Nawas, *al-Ma'mun: Mihna and Caliphate*, 27-33.

⁴⁷ el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*, 113.

Me'mun'u da hilafete ortak olarak vasiyet etmesine dayanır.⁴⁸ Ağabeyi Emin'le arasında süren saltanat mücadelesinden sonra Bağdat'ın harap olduğu bir çarpışma sonucunda 24 Muharrem 198'de Me'mun saltanatı ele geçirmiştir.⁴⁹ Bağdat, ikinci Abbâsî halifesi Ca'fer el-Mansur (136-158) başkent yapılmak üzere Dicle kıyısında 145'de inşa edilmeye başlanmıştır. Bu inşadan sonra Me'mun'un seçimiyle Merv başkent olarak kalmış⁵⁰ ve Bağdat, Me'mun'un politikalarından hoşnut olmayan çevrelerin güçlü olduğu bir merkez haline gelmiştir.⁵¹ Me'mun, Bağdat'ta çoğalan muhaliflerin de etkisiyle başkenti Bağdat'tan İran etkisinde olan Merv'e taşımıştır. Bu kararın alınmasında da Fazl b. Sehl'in etkisi bulunmaktadır.⁵²

Me'mun'un Şia yakınlığından bahsedilirken onun annesinin mevâliden Horasanlı bir cariyenin oğlu olduğu⁵³ hatırlatılır. Hilafet mücadelesi verdiği kardeşi Emin'in annesi ise Haşimî bir Arap'tır.⁵⁴ Me'mun Bağdat'ı harap edip üstünlük kurduktan sonra altı yıl Bağdat'a uğramaz, âdeta Bağdat'ı cezalandırır. Bağdat'taki kaotik durumu Taberî şiiirlerle uzun uzun tasvir etmektedir.⁵⁵

Harunreşid'in vefatından sonra aynı zamanda ümerânın kendi içerisinde bir mücadele olarak da görülebilecek danışmanlar savaşı başlamıştır. Emin'in destekçisi Fazl b. Rebî ile Me'mun'un yetişmesinde emeği olan hocası Fazl b. Sehl⁵⁶ arasındaki mücadele, ümerânın mücadelesi olduğu kadar Arap Mevâlî çekişmesine de örnek olarak gösterilebilir. Me'mun'un hocası ve danışmanı olan Fazl b. Sehl'in Sasani kökeni, Merv'de Gnostik ve Hermetik fikirlerin yaygın olduğu bir atmosferde yetişmesi⁵⁷ onun kararlarında İran yakınlığı sonucunu doğurmuş ve mihneye giden olaylarda Me'mun'un bu Şii yakınlığı söz konusu edilmiştir. Onun Ali b. Mûsâ er-

⁴⁸ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/649-650.; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 165-167.; Nahide Bozkurt, *Abbâsî Tarihinden Günümüze Entelektüel Bir Yapılanma Örneği: Bağdat, Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı* içinde (İstanbul, t.y.), 40.

⁴⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali Mes'udî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf Dünya Coğrafyası ve Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 334-335.; Mes'udî, Me'mun'un hilafet tarihini 25 Muharrem olarak kaydetmektedir.

⁵⁰ Ebu Ömer Şihâbüddîn b. Muhammed b. Abdîrrahîb b. Habîb el-Endelüsî İbn Abdîrrahîb, *İkdu'l-Ferîd*, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404), 7/281.; Mehmet Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 59.; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 87.

⁵¹ Bozkurt, *Abbâsî Tarihinden Günümüze Entelektüel Bir Yapılanma Örneği: Bağdat*, 41.

⁵² Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı- Me'mûn Dönemi*, 2. bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 41.; Mustafa Köse, *Mutezile'de Entelektüel Düşünce -Câhız-*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 83.

⁵³ Ebû Hâtîm Muhammed İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ' Hz. Peygamber ve Halifeler*, 2. bs, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 466.

⁵⁴ el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*, 119-120.

⁵⁵ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/448-454.; el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*, 120.

⁵⁶ Muhammed b. İshak En-Nedîm, *El-Fihrist* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 432.; Nedim, Fazl b. Sehl'in Me'mun vasıtasıyla Müslüman olduğunu, yazı yazmada iyi olduğunu, risaleleri bulunduğunu, şair olduğunu aktarır. Bkz.: En-Nedîm, *El-Fihrist*, 374, 384, 432, 504.; Nahide Bozkurt, *Me'mûn, Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Diyanet Vakfı, 2004), 29.

⁵⁷ De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 3. bs, (Ankara: Ankara Okulu, 2018), 173.; Ay, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizm'in İktidar Tecrübesi*, 253.

Rızâ'yı veliaht tayin etmesinde de Fazl b. Sehl'in dahil bulunmaktadır. Halife üzerinde Sehl'in etkisi diğer danışmanlarına göre daha fazladır.⁵⁸

Me'mun'un kararında burada söylenenlerin teker teker az ya da çok etkisi olsa da mihneye giden kararlarda zamanın tasvirini yaptığımız bileşenlerinin de etkisinin bulunduğunu düşünmekteyiz. Me'mun tüm bu olan bitenlerin tazyikiyle kendini bir yol ayırımında hissetmiş olmalıdır. Onun mihne soruşturmalarını başlatmadan önce uzun süren bir zihni hazırlık içinde olduğu görülür. Mihne soruşturmaları da zaten onun hilafeti ve hayatının son aylarında gerçekleşmiştir.⁵⁹ Me'mun mihne sorgulamalarından önce Halku'l-Kur'ân konusunda şiddetli bir muhalif olan hocası olan Yahya b. Eksem'i görevden almıştır.⁶⁰

Bu hazırlıklardan başka onun daha hilafet tartışmalarının başında dinî bir çağrışımı da olan 'imam' sıfatını kullanması bir fikir vermektedir. Bu sıfat ilk kez bir halife tarafından Me'mun'un kullandığı bir sıfattır.⁶¹ O toplumun durumunu iyi okumuş, dengelerin farkında, toplumunun değişimini, ikiliklerden doğan enerjinin nereye gidebileceğini gören, ilmi konulara meraklı entelektüel bir kişiliktir.⁶² Böylece onun mihne uygulamalarına karar verirken bütün olasılıklar içerisinde riskli bir yol olsa bile seçimine güvendiği söylenebilir. Onun kendinden sonra da bu kararın uygulanmasını istemesi, İbn Ebi Duâd'ın pozisyonunun muhafaza edilmesi için tavsiyede bulunması, tasarımına ne kadar güvendiğinin ve bilinçli bir hareket içerisinde olduğunun kanıtı olarak görülebilir.⁶³ Me'mun'un mihnedeki niyetini anlamak için İshak b. İbrahim'e gönderdiği mektuplar ve mektuplardaki ifadeleri zengin veri sunmaktadır.⁶⁴

Onun ilk mektubundan, halkın dini bilgi ihtiyacı için kendisini sorumlu gördüğü anlaşılmaktadır.⁶⁵ Bu sorumluluktan yola çıkarak Mutezîlî olan yakın emirleri ve âlimlerin etkisinde kalıp başta Ehl-i hadîsten âlimlere Kur'ân'ın yaratıldığı inancını kabule zorlayarak bu vesileyle toplumda artan hadis rivayet etmenin ve bu yolla güçlü bir toplumsal birikim haline gelen Ehl-i hadîs yaklaşımının önünü almayı tasarladığı düşünülebilir.⁶⁶ Kaynaklarda yer bulmayan ikinci mektupla Me'mun,

⁵⁸ Can, *Me'mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl B. Sehl'in Rolü*, 40.

⁵⁹ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/631.

⁶⁰ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/649-650.; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 167.; el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*, 105.

⁶¹ Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı- Me'mûn Dönemi*, 34.; Ebû'l Hasen el-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri /Makâlatü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 97.

⁶² Köse, *Mutezile'de Entelektüel Düşünce -Câhız-*, 125.

⁶³ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/646.; el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*, 104-105.; Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı- Me'mûn Dönemi*, 128.

⁶⁴ Bu mektuplar üzerine farklı çalışmalar mevcuttur. Mektuplardan Taberî de *Tarih*'inde bahsetmekte ve mektupları aktarmaktadır. Bkz.: et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/631-645.

⁶⁵ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/631-632.; Bayram Çınar, *Dinin Şekillendirdiği Siyasetten Siyasetin Şekillendirdiği Dine* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 399.

⁶⁶ Çınar, *Dinin Şekillendirdiği Siyasetten Siyasetin Şekillendirdiği Dine*, 403.

vekili İshak b. İbrahim'den isimlerini saydığı yedi kişiyi sorgulanmak üzere kendisine göndermesini istemiştir.⁶⁷

Üçüncü mektupta da Me'mun tasarımını sağlamlaştırmak için yine Allah'ın halifeleri üzerindeki haklarından bahseder.⁶⁸ "Halifeye göre Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenler, Hz. İsa hakkında mahlûk değildir diyen Hıristiyanları doğrulamış ve onları tasdik etmiş olur. Çünkü o da Allah'ın kelimesidir. Buna göre; Allah kelâmı olarak Kur'ân'ı ezeli kabul edip, Hz. İsa'nın Allah kelâmı olarak ezeli olmadığını iddia etmenin bir tutarsızlık olduğuna dikkat çekilir. Halifenin burada kullandığı argüman cinsleri veya illetleri aynı olan şeylerin hükümlerinin de aynı olduğu şeklindeki mantık ilkesidir. Böylece halife Me'mun, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenleri İslâm düşmanlarının yolunu kolaylaştırmış olmakla suçlar. Metinde çok net olmamakla birlikte, bu kabulün; İslam davetinin Hıristiyan çevrelere nüfuz etmesini engellediği şeklindeki bir sitemi de içerir."⁶⁹

Me'mun yaptıklarını İslam'a dışardan gelen etkilere karşı bir koruma çaresi olarak görmüş olmalıdır. Halku'l-Kur'ân meselesinde de onun Zenâdîka olgusunu ele alışında⁷⁰ da bu kaygının etkisi göz ardı edilmemelidir. Me'mun'un mihneye başvurmasındaki amillerden biri de toplumsal bir rahatsızlık kaynağı olup artık devlet erkinin harekete geçmek zorunda hissettiği zındıkların durumudur. Meselenin dış boyutundan biri de budur. Me'mun harekete geçerek zındıkların İslam toplumundaki etkisinin de önünü almayı hedeflemiş olmalıdır. Zenâdîka ile mücadele 165'de halifenin valilere gönderdiği mektupla başlamıştır. Zenâdîka'dan duyulan endişe Sünni yaklaşımın tahkimine sebep olacak şekilde İslam içinde istenmeyenlere karşı da kullanılan bir suçlama halini almıştır.⁷¹

Bu üç mektuptan başka Me'mun'un mihne ile ilgili dördüncü ve son bir mektubu daha bulunmaktadır. Me'mun bu mektupta kendisine gelen bilgiler ve tutanaklardan uzun uzun yorumlar yaparak bahsetmektedir. Tüm bu sorgulamaların halifenin dikkat kesildiği bir dini meselenin halledilmesi olmadığı girift ilişkiler ağıyla ve karmaşık bileşenleriyle bir problem olarak görülmesi gerektiği anlaşılmaktadır.⁷² Me'mun zihnen hazırlıklar yaptığı âlimlerle tartışmalarında bu yöndeki kanısını sağlamlaştırdığı Halku'l-Kur'ân konusundaki Kur'ân'ın hâdis olduğu yöndeki kanaatini açıklamak için hicri 212 yılını beklemiştir.⁷³

⁶⁷ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/634.; el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*, 97.

⁶⁸ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/634-637.

⁶⁹ Çınar, *Dinin Şekillendirdiği Siyasetten Siyasetin Şekillendirdiği Dine*, 411-412.

⁷⁰ Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, (Ankara: Anka Yayınları, 2002), 80, 92, 201-202, 247 vd.

⁷¹ Sancılı, *Mezhap-İktidar İlişkileri -Erken Dönem Abbasîlerde-*, 113.

⁷² et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/640.; Çınar, *Dinin Şekillendirdiği Siyasetten Siyasetin Şekillendirdiği Dine*, 424 vd.

⁷³ Bozkurt'un aktardığı Hatib el-Bağdadi'de geçen bir anekdota göre Me'mun bu fikrini açıklamayı fitne çıkmasından çekindiği için ertelemiştir. Onun bu kanaati için şartların uygunluğunu

Me'mun'un 'devletin güvenliği'nden sorumlu danışmanlarıyla halkı kendilerine çeken muhalefet meselesini görüştüğü söylenebilir. O muhalefetin dolaylı baskısına yine dolaylı bir yöntemle cevap vermiş gibidir. 'Kur'ân yaratılmamıştır', bütünü bir parçası aynı zamanda simgesidir. Câbirî'ye göre Me'mun ve müsteşarları 'milli güvenlik' konusunda iddiaların tam tersi sonuç verebilecek başka konular yerine Ehl-i sünnetle yüzleşme için Halku'l-Kur'ân gibi bir konu seçmiştir.⁷⁴

Me'mun zamanında sosyal karışıklığa bir sebep olarak görmüş olduğu "bu Gnostik ve Hermetik kaynaklı bilgi anlayışına karşı, sırasıyla akıl, şeriat ve çoğunluğun kararından oluşan bilgi anlayışını önermektedir."⁷⁵ Me'mun'un, Ali'nin efdâliyeti ve aynı zamanda Kur'ân'ın mahluk oluşunu aynı zamanda savunmasında Mutezilîleri memnun etmeye dayanan bir tavır bulunur.⁷⁶ Onun yakın çevresinin Mutezilî eğilimli âlimlerden oluştuğu bilinmektedir. Yahya b. Mübarek el-Yezidî (ö. 202/817), Sümâme b. Eşras (ö.213/828), Bişr b. Ğıyas el-Merisî (ö. 218/833), Bişr b. Mutemir (ö. 210/825), Ebû'l Huzeyl Muhammed b. El-Huzeyl (ö. 226?/840), Ahmed b. Ebû Duad (ö. 239/853) gibi Mutezilî isimler aynı zamanda devlette çeşitli görevlerde de bulunmuş âlimlerdir.⁷⁷ Me'mun'un Mutezilî âlimlerle beraber Şia'ya yakınlığı çeşitli isyanlara neden olsa da Fazl b. Sehl'in bu rahatsızlıkları Me'mun'dan gizlediği aktarılır.⁷⁸

Me'mun'un bu siyaseti genel gidiş olan sünni düşünceden bir sapmayı da işaret etmiştir. Asıl olan bu mihne uygulamalarının toplum nezdinde yakıcılığından sonra Ahmed b. Hanbel'in de yükselen sempatisiyle Ehl-i hadîs anlayışının toplumda yer etmesine yönelik uygulamalar olmuştur. Bazı kaynaklarda karşı mihne/Eş'arî mihnesi olarak da yer bulan bu uygulamalar ehl-i sünnet anlayışı üzerinde etkili bir değişime sebebiyet vermiştir.⁷⁹

4. Mihne Sonrası Ahmed b. Hanbel'in Durumu

Mihne sonrasında Mütevekkil'in Halku'l Kur'ân tartışmalarını yasaklamasıyla⁸⁰ Me'mun'un işbirliği yaptığı Mutezile mezhebi gözden düşmüş⁸¹ buna mukabil Ehl-i hadîs ve özelde ise Ahmed b. Hanbel şöhret kazanmıştır. Mihne esnasında uygulanan sorgulamalara ve fiziksel baskılara direnenler içinde Ahmed b. Hanbel'in dirayeti ve

beklediği ve bu konuda bir tasarıma sahip olduğu kolaylıkla ifade edilebilir. Bkz.: Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı- Me'mûn Dönemi*, 118.

⁷⁴ el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*, 131-135.

⁷⁵ Ay, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizm'in İktidar Tecrübesi*, 257.

⁷⁶ Dominiuque Sourdel, *Arapların Tarihi*, (Ankara: Dost Yayınevi, 2017), 54.; Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı- Me'mûn Dönemi*, 119.

⁷⁷ Ay, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizm'in İktidar Tecrübesi*, 232-241.

⁷⁸ Henri Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 2. bs, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 156.

⁷⁹ Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi*, 2. bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 201.; Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 272-274.

⁸⁰ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/190.

⁸¹ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 191.

eğilmez tavrı sembolleşmiş ve ulemânın ümerâ karşısında alması gereken tavra örnek gösterilmiştir. Ehl-i sünnet içerisinde yönetici zalim de olsa ona itaatin gerekliliği⁸² Ahmed b. Hanbel ve başka bazı ulemânın tavrında mücessem hâle gelmiştir.⁸³ Bu geniş kabul ve teveccüh Mütevekkil sonrası din siyasetinde Ahmed b. Hanbel'i ve fikirlerini bir miyar olarak kabule taşımıştır. Bundan sonra insanlar Ahmed b. Hanbel ile ilgili düşüncelerine göre değerlendirilmiştir.⁸⁴ Klasik kaynaklarla beraber çağdaş çalışmalar da Ahmed b. Hanbel'in katı tutumuna maruz kalmış âlimlerin hikayeleriyle doludur. İbn Küllab (ö. 240/854), Muhâsibî (ö. 243/857) ve içlerinde en bilineni İmam Eş'arî (ö. 324/935-36) bile Ahmed b. Hanbel'in katı yaklaşımdan nasibini almış görünmektedir. Mutezile'ye takınılan sert tavırla beraber mutedil bir çizginin de görünmez olduğu, bu çalışmanın dikkat çekmek istediği en önemli noktalardan biridir.

İbn Küllab, Mutezile'yle tartışmaları bulunan Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılmasına sebep olan eleştirilerin altını dolduran âlimlerden sayılmaktadır⁸⁵ Mutedil bir yaklaşım olarak İbn Küllab gibi âlimler tarafından sürdürülen kelâmla iştigal ve akli delilleri kullanıyor olmak İbn Hanbel'in eleştirilerine hedef olsa da bu tavır mihne sonrası genel tutumu gösterir yaklaşım olarak kararlılık kazanmıştır.⁸⁶ Mesela Muhâsibî gibi tasavvufun müjedcilerinden sayılan, Eş'arîliğin de öncüsü kabul edilen bir şahıs -her ne kadar mihne ve sonrasında bir takibe uğradığı bilinmese de- kelâma olan ilgisi kendisini Ehl-i hadîsin şüphesinden kurtaramamıştır.⁸⁷ Muhâsibî, Bağdat'tan sürgün edilmesi ve cenazesinin dört kişiyle defnedilmesi gibi bir boykota tabi tutulmuştur. Onun eleştirilerinin yoğunlaştığı mercû Mutezile olmuş olsa bile sonuç değişmemiştir.⁸⁸

⁸² Fazlur Rahman 'siyasi düzen' başlığı altında bir yanlış olarak zalim de olsa yöneticiye itaat konusunu ele alır ve başlangıçta bir ihtiyaç ve gereksinime dayanan durumun sonra 'mutlak itaat ve uymacılık' olarak kararlık kazandığına değinir. Bkz.: Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, 2. bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 91-98.

⁸³ İlyas Canikli, *Siyasî Kültürde Saltanata Dayanak Kabul Edilen Rivayet Üzerine Bir Değerlendirme, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006): 274-275.; İbnul Mukaffa'nın da itaat bahsinde dikkat çektikleri bu kabulün siyaset literatüründeki ilk örnekleri sayılabilir. Bkz.: Abdurrahman İbnu'l Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu*, 2. bs, İslam Klasikleri 14 (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 103-105.

⁸⁴ Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Tabâkatu'l-Hanâbile*, ed. Muhammed Hamid el-Fakî (Beyrut: Daru'l-Mârifê, t.y.), 16, 75, 94 vd.; Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV, 2016), 74.; Özafşar, *İdeolojik Hadîsçiliğin Tarihi Arkaplanı*, 67-68.; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 417-421.

⁸⁵ Nadim Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu* (Erzurum: İhtar Yayıncılık, 1995), 61.

⁸⁶ Harith Bin Ramli, *Eş'arîliğin Selefleri: İbn Küllâb, Muhâsibî, Kalânîsî* çev. Salih Çiftçi, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı* içinde, ed. Sabine Schmidtke, (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 297-298.; Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları* (Erzurum: EKEV Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, 2001), 75.

⁸⁷ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabâkatu'l-Hanâbile*, 1/63, 233.

⁸⁸ Bin Ramli, *Eş'arîliğin Selefleri: İbn Küllâb, Muhâsibî, Kalânîsî*, 301.; Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, 73.

Öyle ki iş Ahmed b. Hanbel'in sevdiğilerini ehl-i sünnet, sevmediklerini ehl-i bidat kabul etmeye kadar varmıştır.⁸⁹ Mihnenin acı hatıralarıyla kabul görmüş benzeyen böylesi tutumlar daha sonrası için bir nirengi noktasına evrilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in karizmatik kişiliği Hanbeliler üzerinde, Eş'arî gibi Mutezile'den ayrılmış bir âlime karşı bile yumuşaklık göstermeyen bir katılığa neden olmaktadır. Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'in kabulünü kazanmak gayesiyle kaleme aldığı *el-İbâne* adlı eser Ahmed b. Hanbel'in talebesi Berbehârî (ö. 329) tarafından kabule şâyan bulunmamış ve diğerlerinden farkı olmadığı şeklinde tavsif edilmiştir.⁹⁰

Mihnenin siyasi mirası ile teşekkül etmiş olan Hanbelilik, varlığı günümüze kadar ulaşan önemli bir ekoldür. Mihneden sonra Ahmed b. Hanbel'in parlayan yıldızı Ehl-i hadîs içerisinde de Hanbelilik gibi bir ekolün oluşmasına neden olmuştur. Ortak düşmana karşı güç birliğine gidilen siyasiler sayesinde Hanbelilik 'devlet mezhebi' haline gelip, kollanmıştır.⁹¹ Mütevekkil sonrası Mutezile karşıtlığını desteklemek için Ehl-i hadîs âlimlerine açılan alandan en çok Şafîilik faydalanmıştır. Şafîî yaklaşım fıkıh alanında tavrı benzerliği olan Eş'arîlikle birlikte yayılmıştır. Şafîî âlimlerin çoğu itikâden Eş'arî mezhebine müntesiptir.⁹²

5. Mutezile ve Ahmed b. Hanbel Arasında Eş'arî

Çocukluğunda Sünni ilim geleneğiyle büyüyen Eş'arî daha sonra Basra'nın karışık ilmi ortamının da etkisiyle Mutezilî bir çevrede uzun yıllar bulunmuştur. Ali el- Cübbâ ile olan tanışıklığı üzerinde derin izler bırakan Eş'arî, daha sonra mutedil bir anlayışı benimsemiş ilmi bir portre çizmektedir.⁹³ Onun Mutezile'den ayrılması literatürde farklı açıklamalarla yer alsada Kalam ilminde onu değerli kılan Mutezile'den ayrıldıktan sonra ortaya koyduğu eserler ve Selef düşüncesi ile Mutezilî düşünce arasında üçüncü bir yol arayışı olmuştur. Maturidilik ile beraber kâhir ekseriyetin tabiiyetine konu olan Eş'arîlik'in yaşadığı kırılmalar mezhebin kendisi kadar İslam düşüncesi için de vazgeçilmez önemdedir. Eş'arî'nin yaşadıklarını ve değişimi kitapları üzerinden izlemek mümkündür.

O ilkin *el-İbâne an usûli'd-diyâne* adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'e bağlılığını ifade etmektedir. Bu eserde karşıt görüşlülere karşı sert bir tavır içerisinde olan Eş'arî, Cehmiyye ve Mutezile'yi küfre düşmekle itham eder, Halku'l-Kur'an konusunda görüş belirtmeyenleri kınar. Bu eserin sosyal ve siyasi bazı olayların tazyikiyle Mutezile'den ayrılan⁹⁴ Eş'arî'nin bir arayış içerisinde yazdığı, Ahmed b. Hanbel'e yakınlığını böyle bir vasatta dile getirdiği söylenebilir.⁹⁵

⁸⁹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabâkatu'l-Hanâbile*, 1/6.

⁹⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabâkatu'l-Hanâbile*, 2/18.

⁹¹ İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, 257-258.

⁹² Ahmet Erkol, *Eş'arî Dönemi Arap Düşünce ve Eş'arî Düşüncesinde Şafîî'nin Etkisi*, Marife 3/2 (2003): 174.

⁹³ Hikmet Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kalam Düşüncesi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 27-28.

⁹⁴ En-Nedîm, *El-Fihrist*, 615-616.

⁹⁵ Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kalam Düşüncesi*, 51-52.

Eş'arî, Mutezile'den ayrılıp Bağdat'a geldiğinde Hanbeliler'in önemli bir şahsiyeti olan Berbehâri (ö. 329/940-41) ile görüşmüştür. Cübbailerle olan mücadelesini anlatıp Hanbelilerin destek ve onayını almak gayesiyle kelâm metoduyla kaleme alınan el-İbâne'yi sunduğu Berbehâri 'Söylediklerinden az ya da çok bir şey anlamadım biz Ahmed b. Hanbel'in söylediklerinden başka bir şey bilmeyiz' diyerek Eş'arî'nin beklediği tepkiyi vermemiştir.⁹⁶

Eş'arî başka bir Ehl-i hadîs meyline yer vermemesine rağmen *Makâlatü'l-İslâmiyyîn*'de de ashâb-ı hadîs ve ehl-i sünnet kısmında bunların görüşlerini verdikten sonra "Anlattığımız görüşlerine katılıyoruz ve benimsiyoruz."⁹⁷ demektedir.⁹⁸

Bu iki eserden başka Eş'arî'nin başka bir eseri sırf ismiyle bile çok şey anlatmaktadır. Bahsettiğimiz iki eserde ehl-i hadîse yakınlığını vurgulayan Eş'arî bu eserinde kelâm ilmiyle meşgul olmanın meşruiyetini ele almaktadır: Eş'arî'nin *Risâle fi istihsânu'l-havz fi ilmi'l-kelâm* isimli bu eserini, Berbehâri ile görüşmesi neticesindeki hayal kırıklığı sebebiyle yazdığı kaydedilmektedir.⁹⁹ Dördüncü bir eser olarak *Risâle fi'l-îmân*, saydığımız ilk iki eserle paralel bir kurguyla kaleme alınmıştır. Bu eserde Muhâsibî, Ca'fer b. Harb (ö. 236) ve İbn Küllab gibi âlimlere karşı imanın da yaratılmamış olduğunu savunan Ahmed b. Hanbel ve hadîs taraftarlarının görüşleri tercih edilmiştir.¹⁰⁰ Eş'arî'nin iman konusundaki bazı görüşleri daha sonra mezhep içinde çeşitli itirazlara konu olmuştur. "İmam Eş'arî'nin iman anlayışının bütünüyle Eş'arî düşünceye hâkim olup bir prensip haline geldiğini söylemek güçtür (...) onun bazı fikirleri Eş'arîlikte neşvünema bulamamıştır."¹⁰¹ Eş'arî'nin görüşlerini ifade ederken baskın Ehl-i hadîs iklimden etkilenmemiş olması düşünülemez. Bu etkilenme içerisinde keskinleşen tartışmalar ve mihneyle zirveye ulaşan ayrışmanın olumsuz etkisi teşekkül devri için en önemli problem alanlarından birini oluşturmaktadır.

Eş'arî'nin zikredeceğimiz beşinci eseri *Demirkapı Halkına Mektup* diye çevrilebilecek *Risâle ilâ ehli's-Segr bi-Bâbi'l-ebvâb*'tır. Eş'arî'nin İslam coğrafyasının uç noktalarından biri sayılabilecek Kafkas Dağları'nın Hazar denizi ile birleştiği yerde bulunan tarihî bir liman kenti olan Bâbülevvâb (Demirkapı) veya Derbent halkının inançla ilgili soruları üzerine sade bir dille ve Ehl-i sünnet prensiplerini ele aldığı bir

⁹⁶ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabâkatü'l-Hanâbile*, 1/18; Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 53.

⁹⁷ Ebû'l-Hasen el-Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri /Makâlatü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 241.

⁹⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâ'il el-Eş'arî, *Makâlatü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, ed. Naim Zarzur, (el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 1/229.

⁹⁹ Mehmet Kalaycı, *Eş'arîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllâbilik, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010): 400-401.

¹⁰⁰ Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 67.

¹⁰¹ Mehmet Keskin, *Eş'ari Düşünce Sisteminde İmân Anlayışı, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007): 108.

eserdir. Bu risale başka yerlerde *Usûlü Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa* şeklinde de geçmektedir.¹⁰²

Son olarak Eş'arî'nin en önemli eseri olan *el-Lüma'a*'ya değinmemiz gerekecektir. Tam adı *el-Lüma'a fi'r-red alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'* olan eser Maturidilik için *Kitâbu't Tevhid*'in oynadığı rolü oynamaktadır. Bu kitabın meseleleri ele alması Eş'arîlik için bir miyar olmuştur. Müellifin hayat çizgisi takip edilip risaleleri devrin sosyal ve siyasal bileşenleriyle değerlendirildiğinde Eş'arî ve *el-Lüma'a*'yı anlamak daha sağlıklı bir zemine oturacaktır. Bizce Eş'arî'nin *el-Lüma'a*'da, Mutezile'den öğrendiği ve hayatının ilk kırk yılına şamil olan devrinde kelâmî meseleleri nasıl işleyeceği belli olmuştur. O mihne gibi yıkıcı bir hadisenin tazyikiyle Ahmed b. Hanbel ve çevresinden ilk başlarda bir meşruiyet aramış olsa da Ahmed b. Hanbel ve öğrencilerinin Ehl-i hadîs çizgisini savunmaktaki tavizsiz tavırları Eş'arî ve diğer Ehl-i sünnet bileşenlerini etkilemiş görünmektedir. Böylece bu iki tavır keskinleşerek uzlaşısı zor iki akım oluşmuştur. Burada fıkıh alanındaki yöntemle paralel bir yaklaşım olarak Eş'arîlik de nassa yapılan vurguyu korumak durumunda kalan bir metodolojiye sadık kalmıştır denilebilir. Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y şeklinde iki farklı tavır bu devirde en keskin şekliyle var olmuştur. Bu arada Mutezile gibi ortak mücadele edilen zümrenin tasfiyesi daha mutedil çözümler öneren, belki de İslam düşünce tarihinde farklı ihtiyaçlara çözüm olabilecek âlimler ve fikirlerinin de tasfiyesine sebebiyet vermiştir. Ortak bir düşman olarak görülen Mutezilenin tasfiye edilmesi rasyonel yönü güçlü hareketlerin oluşmasını da engellemiştir. Mutezile fikren değil siyaseten yıkılmıştır. O günümüze kadar çeşitli mezhepler ve akımlar içerisinde kendi hayatiyetini sürdürmüştür. Hanbeliliğin devletin de desteğiyle yayılması kelâm sahasında büyük değişimlere ve kırılmalara yol açmıştır. "Yaşanan ihtilafların ürettiği gerilim dili dönemin birçok ilim disiplininin kurucu metinlerine yansımıştır. (...) Bu da mihneyi dikkate alıp üzerinde tefekkür edilmesi gereken bir mesele kılmaştır."¹⁰³

SONUÇ

Kelâmın ve düşünce tarihinin gidişatı, mihneyle büyük bir müdahaleye uğramıştır. Mutezilenin siyasetle girdiği iş birliği en çok ulemâyı ve dini düşünceyi etkilemiştir. Bu ilişkinin siyaset tarafı gücü elinde bulundurmasıyla yeri geldiğinde desteklediği tarafı değiştirerek de olsa bu etkileşimi kendi yararına kullanmıştır. Bu gerilimden daha çok dini anlayış zarar görmüştür.

¹⁰² Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelam Düşüncesi*, 70.; Bahsedilen bu eser Kıvâmüddin Burslân tarafından Dâülfünun İlähiyat Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanmıştır. Bkz.: Kıvâmüddin Burslân, *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Bâbü'l-Ebvâb Ahâlisine Yazdığı Mektup, Dâülfünun İlähiyat Fakültesi Mecmuası* 2/7 (1928): 154-176.

¹⁰³ Serdar Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, ed. Savaş Cihangir Tali, (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, 2021), 166.; Nihat Uzun, *Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 268.; İmam Eş'arî, *İstihsânu'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm Risâlesi ve İzahu* (İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2016), 19.

Kelâm ilmi açısından Ehl-i hadîsin, Ehl-i sünnetin tek temsilcisi konumunda kabul edilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Daha heterojen bir yapıdaki Ehl-i sünnet sadece Ashabu'l- hadisin din anlayışına hasredilmiştir. Mutezile'nin tasfiye süreci onlarla beraber hareket eden ya da aynı düzleme denk gelen Hanefiler gibi gruplara da zarar vermiştir. Merkezi coğrafyada ehl-i hadîs içerisinde mütalaa edilen Şafîlik aynı zamanda Eş'arîliğe de zemin olmuştur. ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasındaki karşılaşma Şafîî taraftarları ile Mürcîî Hanefiler arasındaki karşıtlık olarak okunmaya müsaittir. Mutezile'nin engellenmesi onları Halku'l Kur'ân başta olmak üzere bazı görüşlerini tadil etmek durumunda bırakmıştır. Mihne etkisiyle nasıl Şafîlik Eş'arîliğe yakın durduysa, Hanefiler de Mürcîî ile ilişkili görülmüş ve Mutezile ile aynı muameleye maruz kalmıştır. Mürcîî ismi bahsedilen zamanda bir itham aracı olarak kullanımdadır. Mihne sonunda genel olarak Ehl-i re'y özelde Mutezile olumsuz etkilenmiştir; bu ikisinin etkisi dolayısıyla da Hanefî ekolü mihnenin kaybedeni olmuştur. Hanefî mezhebinin mihne sonrası iklimle geliştirdiği mürcilik savunmasında da mihnenin etkisi bulunmaktadır. Mihne sonrası Ehl-i hadîs korunup kollanırken, akli ve felsefi yaklaşımlar mihnenin acı tecrübesiyle kendini yaşatma ve ifade imkanından uzaklaşmıştır. Kelâm ilminin kurucularının Mutezile olduğu düşünülürse mihne sonunda daha sistemleşmesini tamamlamamış Ehl-i sünnet kelâmı olumsuz bir yükü başlamak durumunda kalmıştır.

Taraftar değiştiren siyaset toplumunda uçları beslemiş arada kalan itidal sahibi âlimleri ve söylemlerini gölgede bırakmıştır. Bunlara Muhasibi, İbn Küllab, Ebu Hanife gösterilebilir. İlk başlarda uzlaşma arayışında olan Eş'arîlik Hanbelilerin uzlaşmaz tavırlarının etkisiyle daha uzun yıllar Müslümanların aidiyetine medar olmak için bir yüzyıl daha beklemek durumunda kalmıştır. Din ile siyasetin münasebetinin bir olgu haline gelmiş olan mihne üzerinden değerlendirilmesi, bu ilişkide uzun vadede hep dinin zarar görmesi olarak gözlemlenmektedir. Mihne acı hatıralarıyla tarihsel bir olay olduğu kadar sebep ve sonuçlarıyla ortaya konulması gereken ve değişik açılardan irdelenmesi gereken bir olgu olarak durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî - Ahmed Muhammed Şakir. *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Akoğlu, Muharrem. *Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mun Dönemi Abbasî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları*. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2011): 55-74.
- Akyüz, Hüseyin. "Âlimler Peygamberlerin Varisleridir" Hadisinin İsnad Açısından Tahlil ve Tenkidi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2012): 159-190.
- Apak, Âdem. *Kabile*. Siyer Kitaplığı 11. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizm'in İktidar Tecrübesi*. 2. bs. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Aydın, Osman. *Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü*. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003): 1-26.
- Bin Ramli, Harith. *Eş'arîliğin Selefleri: İbn Küllâb, Muhâsibî, Kalânîsî* Çeviren Salih Çiftçi. *Başlanğıçtan Günümüze İslâm Kelâmı* içinde, ed. Sabine Schmidtke, 294-307. Felsefe 17. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsî Tarihinden Günümüze Entelektüel Bir Yapılanma Örneği: Bağdat*. *Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı* içinde, 22-55. İstanbul, t.y.
- Bozkurt, Nahide. *Me'mûn*. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 29: 101-104. Ankara: Diyanet Vakfı, 2004.
- Bozkurt, Nahide. *Mutezile'nin Altın Çağı- Me'mûn Dönemi*. 2. bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl el-. *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar*. ed. Muhammed Zuheyr en-Nâsır. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Burslân, Kıvâmüddin. *Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Bâbü'l-Evoâb Ahâlisine Yazdığı Mektup*. *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmûası* 2/7 (1928): 154-176.
- Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Arap Aklının Eleştirisi Arap Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Mana Yayınları, 2018.
- Câbirî, Muhammed Abid el-. *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*. çev. Numan Konaklı. Mana Yayınları, 2019.

- Can, Mesut. *Me'mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl B. Sehl'in Rolü. İstem* 14/28 (2016): 331-348.
- Candan, Abdulcelil. *Ulemanın Gücü*. 2. bs. Van: Bilge Adam, 2004.
- Canikli, İlyas. *Siyasî Kültürde Saltanata Dayanak Kabul Edilen Rivayet Üzerine Bir Değerlendirme. Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006): 265-295.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. çev. Ayşe Meral. *Dinler Tarihi* 2. Ankara: Anka Yayınları, 2002.
- Çınar, Bayram. *Dinin Şekillendirdiği Siyasetten Siyasetin Şekillendirdiği Dine*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- Dârimî, Ebû Sa'îd Osmân b. Sa'îd es-Sicistânî ed-. *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*. ed. Ebû 'Âsım eş-Şevvâmî. Kahire: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 2010.
- Demirel, Serdar. *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*. ed. Savaş Cihangir Tali. *Hadis Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi* 1. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, 2021.
- En-Nedîm, Muhammed b. İshak. *El-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Erkol, Ahmet. *Eş'arî Dönemi Arap Düşünce ve Eş'arî Düşüncesinde Şafî'nin Etkisi. Marife* 3/2 (2003): 165-184.
- Eş'ari, Ebû'l Hasen el-. *İlk Dönem İslam Mezhepleri /Makâlatü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*. çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. *Şark Klasikleri* 4. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâ'îl el-. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. ed. Naim Zarzur. el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005.
- Hatipoğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşliliği*. 4. bs. Ankara: Otto, 2015.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni*. çev. Berkay Ersöz. 3 cilt. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- İbn Abdîrrahîb, Ebu Ömer Şihâbüddîn b. Muhammed b. Abdîrrahîb b. Habîb el-Endelüsî. *İkdu'l-Ferid*. 8 cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Muhammed. *Tabâkatu'l-Hanâbile*. ed. Muhammed Hamid el-Fakî. Beyrut: Daru'l-Mârife, t.y.
- İbn Haldun, Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyyüddin. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 13. bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ' Hz. Peygamber ve Halifeler*. 2. bs. İslam Klasikleri 5. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

- İbn Salih, Ahmed bin Hanbel - Abdulmun'im Ahmed Fu'âd. *Sîretu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. İskenderiye: Dâru'd-Da've, 1983.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed. *et-Tabakâtu'l-Kubrâ - Mutemmimu't-Tâbi'in*. ed. Ziyad Muhammed Mansur. Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1408.
- İbn Tağriberdî, Ebu'l Mehâsin Yusuf. *en-Nucûmu'z-Zâhira fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhira, Vezâratu's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kaomî*. Mısır: Dâru'l Kütüb, t.y.
- İbnu'l Mukaffa, Abdurrahman. *İslâm Siyaset Üslûbu*. çev. Vecdi Akyüz. 2. bs. İslam Klasikleri 14. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV, 2016.
- İmam Eşarî. *İstihsânu'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm Risâlesi ve İzahı*. çev. Melikşah Sezen. İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2016.
- Kalaycı, Mehmet. *Eşarîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabîlik*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 51/2 (2010): 399-431.
- Karaman, Hayrettin, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüç, Ali Turgut, çev. *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016.
- Keskin, Mehmet. *Eş'ari Düşünce Sisteminde İmân Anlayışı*. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/2 (2007): 91-108.
- Kinânî, Ebu'l-Hasen Abdulazîz b. Yahyâ el-Mekkî el-. *el-Hayde ve'l-İ'tizâr fi'r-Reddi 'alâ men Kâle bi-Halki'l-Kur'ân*. ed. Cemil Abdullah Avide, 2009.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi*. 2. bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Köse, Mustafa. *Mutezile'de Entelektüel Düşünce -Câhız-*. Mu'tezile Kitaplığı 1. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. 4. bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, t.y.
- Laoust, Henri. *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı - Sabri Hizmetli. 2. bs. Politika 10. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- Macit, Nadim. *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*. Erzurum: İhtar Yayıncılık, 1995.
- Mavil, Hikmet Yağlı. *İmam Eş'arî'nin Kelam Düşüncesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Mes'udî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf Dünya Coğrafyası ve Tarihi*. çev. Mithat Eser. İslam Klasikleri 22. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Mustafa, Nevin A. *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*. çev. Vecdi Akyüz. İnceleme Araştırma 2. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.

- Nawas, John Abdallah. *al-Ma'mûn: Mihna and Caliphate*. Katholieke Universiteit Nijmegen, 1992.
- Nawas, John Abdallah. *Me'mûn'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi*. çev. Mustafa Akyüz. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (2015): 145-162.
- O'leary, De Lacy. *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. 3. bs. Ankara: Ankara Okulu, 2018.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arkaplanı*. 3. bs. Ankara: Otto, 2017.
- Özkan, Mustafa. *Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*. 3. bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*. Erzurum: EKEV Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, 2001.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları/ Şeybânî Örneği*. 2. bs. İstanbul: İFAV, 2017.
- Öztürk, Mustafa. *Çağdaş İslam Düşüncesinin Serencamı*. *TYB Akademi* 2/4 (2012): 11-53.
- Rahman, Fazlur. *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*. 2. bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Salame, Claude. *Kelâm İlminin Temellerinde Rasyonalist (Akılcı) ve Literalist (Nakilci, Lafızcı) Akımlar ve Büyük Kelâm Okulları*. çev. Kamil Güneş. *Marife* 2/1 (2002): 197-211.
- Sancar, Faruk. *Halku'l Kur'an: Kur'an'ın Yaratılmışlığı Problemi*. *Sistematik Kelam* içinde, ed. Mehmet Evkuran, 2. bs, 281-293. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020.
- Sancılı, Fatih. *Mezhep-İktidar İlişkileri -Erken Dönem Abbasîlerde-*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2021.
- Sourdel, Dominuque. *Arapların Tarihi*. çev. Işık Ergüden. Ankara: Dost Yayınevi, 2017.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-. *Târîhu'r-Rusul ve'l Mulûk ve Silatu Târîh et-Taberî*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.
- Taberî, İbn Cerîr et-. *Târîhu't Taberî*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Uzun, Nihat. *Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. 2. bs. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

- Weber, Max. *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*. çev. Vefa Saygın Öğütle. 2. bs. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. *İbn Ebû Duâd*. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 19: 430-431. İstanbul: Diyanet Vakfı, 1999.
- Yücesoy, Hayrettin. *Mihne*. *İslam Ansiklopedisi*, 30: 26-28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmet b. Osman b. Kâymâz ez-. *Tezkiretu'l-Huffâz*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.